

**Czynniki związane z hazardem, kompulsywnymi zakupami oraz
nadużywaniem Internetu wśród młodzieży w wieku 12-19 lat.**

Raport z badań zrealizowanych w ramach programu Ministra Zdrowia:

*Wspieranie badań naukowych dotyczących zjawiska uzależnienia od hazardu lub innych uzależnień
niestanowiących uzależnienia od substancji psychoaktywnych, a także rozwiązywania problemów z tym
związanymi finansowanych ze środków Funduszu Rozwiązywania Problemów Hazardowych.*

Raport podsumowujący

Agnieszka Pisarska

Krzysztof Ostaszewski

Joanna Raduj

Magdalena Wójcik

Instytut Psychiatrii i Neurologii

Zakład Zdrowia Publicznego

Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”

Warszawa 2015

WPROWADZENIE

Dysfunkcyjne korzystanie z Internetu, angażowanie się w gry hazardowe oraz częste i nieracjonalne zakupy, obok takich zachowań jak używanie substancji psychoaktywnych, stosowanie przemocy lub zachowania niezgodne z prawem, są uznawane za poważne zagrożenie dla zdrowia i dobrostanu młodzieży oraz osób dorosłych. Wskazują na to wyniki wielu badań prowadzonych na świecie (d'Astous A. i wsp. 1990; Faber i O'Guinn, 1992; Griffiths, 2004; Nessia i Gianfilippo, 2006; Brezing i wsp., 2010; Guerreschi C., 2010; Workman i Paper, 2010; Mauri, 2011; DiCicco-Bloom i Romer, 2011; Grant i wsp. 2011; Cash i wsp., 2012; Yau i wsp., 2012; Harvanko i wsp., 2013). W ostatnich kilku latach problematyka uzależnień behawioralnych, szczególnie dysfunkcyjnego korzystania przez młodzież z Internetu, jak również hazardu i niekontrolowanych zakupów, stała się przedmiotem zainteresowania badaczy w Polsce (Makowski, 2001; Kaliszewska, 2007; Pawłowska i Pabiś, 2007; Szpringer, 2008; Augustynek, 2010; Hi psz i wsp., 2011; Kirwil, 2011; Kowalczyk i Gotwald, 2011; Majchrzak, 2012; Skowroński, 2013; Niewiadomska i wsp. 2005; Majchrzak i Ogińska-Bulik, 2006; Niesiobędzka, 2010; Pyżalski, 2011; Wojewódzka i Dąbrowska, 2011; Juza i Kloc, 2012; Makaruk i Wójcik, 2012; Ostaszewski i wsp. 2013). Dostępne są także publikacje dotyczące uzależnienia od komputera i Internetu, kompulsywnych zakupów oraz hazardu wśród osób dorosłych (Maćik, 2008; Zawadzki, i Chuchra, 2010; Woronowicz, 2010; Badora i wsp., 2012)

1. Komputer i Internet

1. 1. Kryteria diagnostyczne

W porównaniu z takimi problemami jak hazard, uprawiany przez ludzkość od tysiącleci, czy niekontrolowane zakupy, uznane za zaburzenie zdrowia psychicznego na początku XX wieku, badania dotyczące nadmiernego, dysfunkcyjnego korzystania z komputera mają niezbyt długą historię. Jak podaje Andrzej Augustynek, projekty badawcze odnoszące się do psychologicznych aspektów korzystania z Internetu zainicjowano w 1995 roku (Augustynek, 2010). W ramach tych badań podjęto, między innymi, zadanie określenia kryteriów diagnostycznych pozwalających na rozpoznanie uzależnienia od komputera. Najpowszechniej wykorzystywana jest propozycja Kimberly Young, jednej z pionerek badań nad problematyką uzależnienia od Internetu. Kwestionariusz opracowany przez tę badaczkę wykorzystywany był w wielu badaniach na świecie (Carbonell i wsp., 2009). Opracowano także polską wersję tego narzędzia (Poprawa, 2011; Makaruk i Wójcik, 2012) Kryteria sformułowane przez Young w postaci pytań dotyczą takich problemów jak: zaabsorbowanie

Internetem – myślenie o aktywnościach w Internecie oraz niecierpliwe oczekiwanie na następną sesję, potrzeba coraz dłuższego korzystania z Internetu, wielokrotne, lecz nieudane próby ograniczenia czasu spędzanego w sieci, złe samopoczucie psychiczne pojawiające się przy próbach ograniczenia czasu spędzanego w Internecie, pozostawanie w sieci dłużej, niż zostało to zaplanowane, ryzykowanie z powodu Internetu utraty ważnych relacji i zadań życiowych, okłamywanie innych osób odnośnie czasu spędzanego w sieci, a także wykorzystywanie Internetu jako sposobu ucieczki od problemów oraz radzenia sobie z negatywnymi emocjami (Young, 1996) Wskaźniki opracowane przez K. Young są jednak krytykowane, ze względu na ich subiektywizm, niejednoznaczność, a w konsekwencji niedostateczną wartość diagnostyczną (Augustynek, 2010). Jedną z polskich propozycji charakterystyki objawów uzależnienia od Internetu są kryteria opracowane przez A. Augustynka. Należą do nich:

- silne pragnienie lub uczucie przymusu korzystania z komputera
- pogłębiające się trudności z powstrzymaniem się od logowania w sieci
- złe samopoczucie wywołane brakiem dostępu do Internetu (lęk, pobudzenie psychoruchowe, obsesyjne myślenie i fantazjowanie o Internecie oraz obniżenie nastroju)
- coraz częstsze i dłuższe logowanie się do Internetu, mimo jego destrukcyjnego wpływu na zdrowie i relacje społeczne
- ograniczenie lub całkowita utrata pozakomputerowych zainteresowań, aktywności społecznej, zawodowej i umiejętności wypoczywania
- przeznaczenie dużej ilości czasu na czynności pośrednio związane z Internetem (np. kupowanie książek na temat sieci, dyskutowanie o niej) (Augustynek, 2010, s. 47)

Poza przytoczonymi wyżej kryteriami stosowane jest także kryterium czasowe. Przyjęte zostało, że osoby zagrożone uzależnieniem przeznaczają około 4,5 godzin dziennie na aktywności w sieci niezwiązane z nauką lub pracą. W przypadku uzależnienia przyjęto, że jest to co najmniej 7 godzin dziennie (Augustynek, 2010)

1. 2. Rozpowszechnienie problemowego korzystania i uzależnienia od komputera i Internetu

Rozpowszechnienie problemu uzależnienia od komputera i Internetu szacuje się na zróżnicowanym poziomie, mianowicie od 0,3% do 38% (Cash i wsp. 2012). W przypadku nastolatków szacunki dotyczące uzależnionych wahają się od 1,5% do 11,6%. (Kuss i wsp.,

2013). Te rozbieżności są spowodowane brakiem zgodności o kryteriów diagnostycznych oraz kwestiami natury metodologicznej, takimi jak różnorodność narzędzi, metod rekrutacji, obejmowanie badaniami osób w różnym wieku, a także odmiennością i kulturą respondentów (Aboujaoude, 2010; Brezing i wsp., 2010; Cash i wsp., 2012). W krajach azjatyckich, takich jak Chiny i Korea Południowa, gdzie odsetki młodych ludzi uzależnionych od Internetu są szczególnie wysokie, uznano, że nadmierne korzystanie przez młodzież z komputerów i Internetu jest poważnym zagrożeniem dla zdrowia publicznego, a kraje te wspierają edukację, badania oraz programy terapeutyczne (Cash i wsp., 2012).

1. 3. Czynniki ryzyka związane z problemowym korzystaniem z komputera i Internetu

Zrealizowane dotychczas badania wskazują na znaczenie indywidualnych oraz społecznych czynników ryzyka rozwoju problemu nadmiernego korzystania lub uzależnienia od Internetu. Czynniki indywidualne mogą być związane z cechami osobowościowymi, należą do nich takie wymiary modelu osobowości zwanego „Wielka Piątka” jak neurotyczność, introwersja oraz otwartość na doświadczenia (Tsai i wsp., 2009; Kuss i wsp., 2013). Nadmierne korzystanie z Internetu powiązane jest z takimi problemami psychicznymi młodzieży jak: zaburzenia nastroju, lęk, przeżywany stres, depresja, bezsenność oraz myśli samobójcze, zaburzenia obsesyjno-kompulsywne oraz schizofrenia (Aboujaoude, 2010; Derbyshire i wsp., 2013; Kuss i wsp., 2013; Kiraly i wsp., 2014). Badania wskazują także na współwystępowanie nadużywania oraz uzależnienia od komputera z zespołem nadpobudliwości psychoruchowej i zaburzeniami kontroli impulsów oraz skłonnością do podejmowania ryzyka w celu zabawy (Aboujaoude, 2010; Kuss i wsp., 2013; Yau i wsp., 2012; Lin i Tai, 2002). Ponadto, stwierdzono związek pomiędzy problemowym korzystaniem z komputera i Internetu z agresją, szczególnie, gdy nastolatek ma w sieci kontakt z agresją i grami opartymi na przemocy (Lemmens i wsp., 2010; Juza i Kloc; 2012; (Szpringer i wsp., 2008; Ko i wsp., 2009). W badaniach podkreślana jest także współzależność pomiędzy uzależnieniem od Internetu oraz nadużywaniem alkoholu i innych substancji psychoaktywnych – w tym leków przeciwbólowych (Brezing i wsp., 2010; Kuss i wsp., 2013; Korkeila i wsp., 2010; Yau i wsp., 2012; Epstein, 2011; Makaruk i Wójcik, 2012; Chio i wsp., 2014; Yau i wsp., 2014).

W literaturze przedmiotu mniej jest doniesień na temat czynników ryzyka związanych z funkcjonowaniem rodziny oraz jakością relacji rodziców z dzieckiem (Brezing i wsp., 2010). Istnieją jednak dane wskazujące na związek pomiędzy uzależnieniem lub problemowym korzystaniem przez nastolatka z Internetu a niedostateczną spójnością rodziny, konfliktami

między rodzicami oraz dzieckiem i rodzicami, a także postrzeganiem przez dziecko rodziców jako karzących, mało wspierających i ciepłych oraz zaangażowanych z życie nastolatka (Ma, 2011; Li i wsp., 2014). Istotne znaczenie mają również czynniki szkolne i rówieśnicze. Stwierdzono na przykład, że problemowe korzystanie z Internetu jest powiązane z niskimi wynikami z nauce (Ma, 2011). Problem z Internetem związany jest także z małym postrzeganym wsparciem społecznym oraz fobią społeczną i wrogością wobec innych (Tsai i wsp., 2009; Korkeila i wsp., 2010; Kuss i wsp., 2013)

Wyniki badań nie wskazują natomiast jednoznacznie na większą podatność chłopców lub dziewcząt na rozwój problemu z komputerem czy Internetem. Dokumentują natomiast odmienne preferencje chłopców i dziewcząt dotyczące aktywności dostępnych w sieci. Chłopcy częściej grają w gry komputerowe, zaś dziewczęta chętniej korzystają z komunikatorów i serwisów społecznościowych (Kirwil, 2010; Nogas i Juza, 2011; Fioravanti i wsp., 2012; Yau i wsp., 2012).

II. Hazard

2. 1. Kryteria diagnostyczne

Jak już wspomniano, ludzie uprawiają hazard od czasów starożytnych w prawie wszystkich częściach świata. Akceptacja hazardu w różnych kulturach jest różnaita, choć obecnie uprawiany jest otwarcie i powszechnie w większości krajów, zaś w niektórych traktowany jest jako narodowa rozrywka. Patologiczny hazard jest jednak postrzegany jako problem, zarówno w poszczególnych krajach, jak i na poziomie międzynarodowym (Raylu i Oei, 2004) Spośród omawianych w tej pracy uzależnień behawioralnych tylko hazard został opisany jako odrębna jednostka chorobowa w Międzynarodowej Klasyfikacji Zaburzeń Psychiczych i Zaburzeń Zachowania ICD-10 oraz w amerykańskim systemie klasyfikacyjnym DSM IV. Jak podają Miarczyńska i Wojewódzka (2009) w DSM IV przyjęto następujące kryteria uzależnienia od hazardu:

- zaabsorbowanie hazardem (przeżywanie dawnych i myślenie o przyszłych doświadczeniach z grami, planowanie sposobu zdobycia pieniędzy na hazard),
- zwiększanie ilości czasu i pieniędzy przeznaczonych na hazard w celu osiągnięcia pożądanego poziomu satysfakcji,
- podejmowanie wysiłków w celu zaprzestania uprawiania hazardu,
- odczuwanie niepokoju lub irytacji przy próbach ograniczenia lub przerwania gry,

- traktowanie gry jako sposobu ucieczki od problemów lub uśmierzenia negatywnych emocji (winy, lęku, depresji),
- próby odzyskiwania straconych pieniędzy (odgrywanie się),
- okłamywanie innych co do rozmiarów swojej aktywności hazardowej,
- podejmowanie nielegalnych działań w celu zdobycia pieniędzy na hazard,
- narażanie na utratę z powodu hazardu ważnych związków interpersonalnych, pracy, możliwości edukacyjnych,
- szukanie u innych pomocy, by zdobyć pieniądze na poprawę złej sytuacji materialnej spowodowanej uprawianiem hazardu.

2. 2. Rozpowszechnienie problemowego hazardu wśród młodzieży

Na podstawie badań międzynarodowych szacuje się, że problemowy hazard może dotyczyć od 3% do 8% adolescentów (Brezing i wsp., 2010). Z kolei Sussman, powołując się na dokonany przez Volberga i współautorów przegląd badań przeprowadzonych w Ameryce Północnej, Europie i Oceanii podaje, że w zależności od kraju, odsetki te wahały się od 1% do 13% (Sussman i wsp., 2011). Tak jak w przypadku oszacowań dotyczących uzależnienia od Internetu, badacze podkreślają, że stwierdzone różnice mogą być spowodowane odmienną metodologią badań w poszczególnych krajach oraz uwarunkowaniami kulturowymi i prawnymi (Sussman i wsp., 2011). Tym niemniej, szacuje się, że rozpowszechnienie problemowego hazardu wśród młodzieży w wieku 12-17 lat jest od dwu- do czterokrotnie wyższe niż wśród dorosłych (Brezing i wsp., 2010).

2. 3. Czynniki ryzyka związane z problemowym hazardem

Wyniki badań wskazują, że w przypadku młodzieży znaczącymi indywidualnymi czynnikami ryzyka problemowego hazardu są, między innymi, niskie poczucie wartości, poczucie winy, doświadczanie lęku i stresu połączone z ograniczonymi umiejętnościami radzenia sobie z negatywnymi stanami emocjonalnymi oraz labilność emocjonalna, a także symptomy depresji (Winters i Anderson, 2000; Bergevin i wsp., 2006; Ellenbogen 2007; Brezing i wsp., 2010; Blinn-Pike i wsp., 2010; Yip i wsp., 2011). Badacze wskazują także na wysokie zapotrzebowanie na stymulację, impulsywność, potrzebę rywalizacji oraz zespół nadpobudliwości psychoruchowej (Brezing i wsp., 2010, Yip i wsp., 2011; Langewisch i Frisch, 1998; Winters i Anderson, 2000; Ellenbogen, 2007; Shead i wsp., 2010; Gupta i wsp., 2013). Problemowe uprawianie hazardu związane jest z niepożądanymi zachowaniami

nastolatków, w literaturze przedmiotu wymieniane są zachowania antyspołeczne, wykroczenia i agresja (Welte i wsp., 2009; Brezing, 2010; Shead i wsp., 2010; Yip i wsp., 2011). Udokumentowano także wielu badaniach, iż czynnikiem ryzyka problemowego hazardu u młodzieży jest sięganie po substancje psychoaktywne oraz uzależnienie od substancji psychoaktywnych (Ellenbogen i wsp., 2007; Langewisch i wsp., 1998; Olason i wsp., 2006; Blinn-Pike i wsp., 2010; Brunelle i wsp., 2012; Sussman i wsp., 2011; Yip i wsp., 2011, Yau i wsp., 2014). Ponadto, stwierdzono związek pomiędzy uprawianiem hazardu przez nastolatka a osiąganiem przez niego słabych wyników w nauce (Olasom i wsp., 2006; Winters i Anderson, 2000; Yip i wsp., 2011).

Rodzinne czynniki ryzyka opisywane w badaniach to zachęcanie przez rodziców do grania i/lub aktywne uczestniczenie w grach na pieniądze w okresie dzieciństwa, w towarzystwie rodziców lub dziadków oraz milczące przyzwolenie ze strony rodziców na granie na pieniądze w gronie rówieśników (Griffiths i Wood, 2000; Olason i wsp., 2006; Brezing i wsp., 2011; Badora, 2012). Czynnikiem ryzyka są również nieprawidłowe praktyki rodzicielskie, związane z egzekwowaniem dyscypliny, niedostateczne wsparcie rodziców oraz brak kontroli nad zachowaniem dziecka (Vachon i wsp., 2004; Shead, 2010). Z badań wiadomo także, iż w grupie ryzyka są dzieci rodziców uprawiających hazard problemowo (Govoni i wsp., 1996; Langhinrichsen-Rohling i wsp., 2004; King i wsp., 2010, Magoon i Ingersoll, 2006; Shead i wsp., 2010; Brezing i wsp., 2011). Istotne znaczenie dla rozwoju problemu ma też posiadanie przez nastolatka własnych pieniędzy (Ide-Smith i wsp., 1988).

Czynnikiem ryzyka może być także zachowania rówieśników - młodzież często rozpoczyna uprawianie hazardu pod wpływem rówieśników (Langhinrichsen-Rohling, 2004; Brezing, 2011). Gra daje nastolatkom poczucie bycia dorosłym oraz pozwala pochwalić się przed rówieśnikami własnymi umiejętnościami (Brezing, 2011). Ponadto, czynnikiem ryzyka jest spostrzeganie dużego rozpowszechnienia hazardu wśród znajomych oraz aprobaty rówieśników dla tego rodzaju rozrywki (Neighbors 2007; DiCicco-Bloom i Romer, 2012).

Wyniki badań wskazują jednoznacznie, iż płeć męska jest czynnikiem ryzyka problemowego hazardu (Ide-Smith i Lea, 1988; Huxley i Carroll, 1992; Stinchfield, 2000; Griffiths i Wood, 2000; Winters i Anderson, 2000; Olason i wsp., 2006; Shead i wsp., 2010; Splevins i wsp., 2010).

III. Niekontrolowane zakupy

3. 1. Kryteria diagnostyczne

Niekontrolowane zakupy zostały uznane za zaburzenie zdrowia psychicznego na początku XX wieku przez psychiatrów Emila Kraepelin i Eugena Bleulera. Problem długo nie wzbudzały zainteresowania badaczy i dopiero w latach 80. ubiegłego wieku powstały na ten temat pierwsze prace. (Workman i Paper, 2010, Zawadzki i Chuchra, 2010)

Gilles Valence, Alain d'Astous i Louis Fortier, autorzy narzędzia do pomiaru kompulsywnych zakupów, wymieniają takie symptomy tego problemu jak: trudna do opanowania potrzeba zakupów, dokonywanie zakupów w reakcji na negatywne emocje oraz poczucie winy spowodowane stratą pieniędzy, które szybko zastępuje euforię wywołaną zakupami. (Valence i wsp., 1988) Kryteria diagnostyczne niekontrolowanych zakupów stosowane w badaniach nad młodzieżą obejmują takie objawy jak: niepohamowana potrzeba kupowania, narastające napięcie lub lęk, które mogą być złagodzone wyłącznie przez zakupy oraz nieudane próby ograniczenia zakupów (Grant i wsp., 2011) Ponadto uwzględniane są takie symptomy jak: utrata kontroli nad zachowaniami związanymi z dokonywaniem zakupów, przeznaczanie za zakupy zbyt dużej ilości czasu oraz doświadczanie problemów społecznych, problemów w pracy a także kłopotów finansowych (Harvanko i wsp., 2013)

3. 2. Rozpowszechnienie problemu niekontrolowanych zakupów wśród młodzieży

W przypadku nieracjonalnych (kompulsywnych) zakupów brakuje jednoznacznych szacunków i trudno na podstawie literatury określić grupę młodzieży uzależnioną lub zagrożoną tym problemem. Steve Sussman i wsp., (2011) powołując się na kilka doniesień na ten temat, podają, że problem uzależnienia od zakupów może dotyczyć od 12% do 21,8% nastolatków.

3. 3 Czynniki ryzyka związane z niekontrolowanymi zakupami

Indywidualne czynniki ryzyka związane z problemem kompulsywnych zakupów wśród młodzieży to depresja, lęk, frustracja oraz niskie poczucie własnej wartości, a także cechy temperamentu oraz problemy zdrowia somatycznego (Roberts, 1998; Mueller i wsp., 2011; Harvanko i wsp., 2013) Stwierdzono również związek pomiędzy kompulsywnymi zakupami a niedostateczną umiejętnością radzenia sobie ze stresem (Harvanko i wsp., 2013). Czynnikiem ryzyka rozwoju problemu jest także hołdowanie wartościom materialistycznym, oraz posiadanie własnych pieniędzy (Ide-Smith i wsp., 1988; Mueller i wsp., 2011; Weaver i wsp., 2011). Kompulsywne zakupy mogą być ponadto powiązane z nadużywaniem alkoholu,

paleniem papierosów, używaniem marihuany oraz zachowaniami agresywnymi i niezgodnymi z prawem, a także ze słabymi osiągnięciami w nauce (Grant i wsp., 2011) Wśród znaczących czynników ryzyka związanych kompulsywnym kupowaniem wymienia się: czynniki o charakterze makrospołecznym - wszechobecną reklamę, której towarzyszy przekaz, że nabycie danego produktu zapewni szczęście, szacunek i pozycję społeczną (Badora i wsp., 2012).

Badania potwierdzają, że problem kompulsywnych zakupów częściej dotyczy kobiet niż mężczyzn (Grant i wsp., 2011; Harvanko i wsp., 2013).

4. Czynniki chroniące

Wiedza na temat czynników chroniących młodzież przed uzależnieniami behawioralnymi jest znacznie skromniejsza niż wiedza o czynnikach ryzyka. Istnieją doniesienia wskazujące, że czynnikami chroniącymi są takie wymiary „Wielkiej Piątki” osobowości jak: ugodowość, emocjonalna stabilność oraz sumienność (Kuss i wsp., 2013) Pojedyncze badania informują o chroniącym efekcie monitorowania zachowań dziecka przez rodziców oraz znaczeniu spójności rodziny (Vachon i wsp., 2004).

Wiedza o czynnikach chroniących w kontekście problemów behawioralnych wymaga więc uzupełnienia. Jest to bardzo ważne zadanie z perspektywy aplikacyjnej, bowiem wiedza o empirycznie udowodnionych czynnikach chroniących jest podstawą do rozwijania bardziej przyjaznych dla młodzieży, pozytywnych strategii i programów profilaktycznych.

5. Syndrom problemów behawioralnych

Badania nad „klasycznymi” zachowaniami ryzykownymi młodzieży, takimi jak używanie substancji psychoaktywnych, przedwczesna aktywność seksualna, zachowania antyspołeczne czy problemy szkole, pozwoliły ustalić, że tworzą one jeden czynnik zwany syndromem zachowań ryzykownych/ problemowych (Ary i wsp. 1999, Turbin, Jessor, Costa, 2000, Biglan i wsp. 2003, Biglan i wsp. 2004). Przytoczone powyżej badania nad nadmiernym korzystaniem z Internetu, uprawianiem hazardu oraz niekontrolowanymi zakupami wskazują na istotne związki pomiędzy tymi „nowymi” zachowaniami ryzykownymi oraz klasycznymi zachowaniami problemowymi młodzieży. Wiedza na ten interesujący temat jest fragmentaryczna i wymaga uzupełnienia.

6. Związek pomiędzy wiedzą o czynnikach ryzyka/chroniących a jakością profilaktyki uzależnień behawioralnych

Współczesna profilaktyka oparta jest na wiedzy naukowej dotyczącej czynników ryzyka i czynników chroniących młodzież przed zachowaniami ryzykownymi oraz na teoriach wyjaśniających mechanizmy ich występowania. Prowadzone od wielu lat badania umożliwiły przygotowanie obszernej listy czynników ryzyka, sprzyjających „klasycznym” zachowaniom ryzykownym młodzieży (Ostaszewski, 2005; 2010). Opracowano również wiele teorii, mieszczących się w nurcie psychologii behawioralno-poznawczej oraz modeli wyjaśniających rozwój zachowań ryzykownych (Petraitis, 1995) Twórcy programów profilaktycznych odwoływali się do *Teorii Społecznego Uczenia* A. Bandury (1986), *Teorii Uzasadnionego Działania* I. Ajzena i M. Fishbeina (1898), *teorii Zachowań Problemowych/Ryzykownych* R. Jessor (1977; 1991; 1998). Od lat 50. ubiegłego wieku dynamicznie rozwijana jest także *Teoria Resilience*, której autorzy koncentrują się na identyfikowaniu czynników chroniących młodzież przed podejmowaniem zachowań ryzykownych (Garmezy, 1985; Garmezy i wsp., 1984; Luthar i wsp., 2000; Fergus i Zimmerman, 2005; Werner, 2005; Rutter, 2012). Badania prowadzone w ramach tej teorii przyczyniły się do poszerzenia listy oraz ugruntowania wiedzy na temat czynników, które chronią młodych ludzi przed problemami. Wiedza o czynnikach ryzyka i czynnikach chroniących oraz mechanizmach zachowań problemowych stanowi zaś podstawę do opracowywania skutecznych strategii profilaktycznych, których celem jest ograniczanie niepożądanych zachowań młodzieży (Coie i wsp. 1996, Hawkins i wsp. 2002).

Warto korzystać z wiedzy zgromadzonej w innych krajach, ale należy także dbać o rozwój naukowych podstaw profilaktyki w Polsce. Może to bowiem przyczynić się do tworzenia bardziej skutecznych programów profilaktycznych adresowanych do polskiej młodzieży. Programy, które powstają na świecie, są w coraz większym stopniu skoncentrowane na pozytywnym rozwoju młodzieży. Istotą tego nowego nurtu jest wzmacnianie indywidualnych mocnych stron nastolatków oraz zasobów środowisk, w których młodzież przebywa na co dzień (Catalano i wsp. 2002).

Programy „pozytywnej profilaktyki” realizowane w szkołach mogą lepiej przygotowywać młodych ludzi do życia w świecie różnych zagrożeń. Udokumentowany w badaniach stopień rozpowszechnienia zjawiska oraz zagrożenia, jakie wiążą się z angażowaniem się przez młodzież w gry hazardowe, kompulsywne zakupy – a przede wszystkim z nadmiernym korzystaniem z komputera i Internetu, uzasadnia potrzebę rozwijania takich programów. W ostatnich kilku latach w Polsce zaczęto wdrażać programy profilaktyczne nastawione na

ograniczanie problemów behawioralnych wśród młodzieży szkolnej. Mimo to, skuteczność działań profilaktycznych nadal nie spełnia społecznych oczekiwań. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest niedostateczny rozwój krajowych badań etiologicznych. Wyższa skuteczność działań profilaktycznych wymaga bowiem badań ukierunkowaniem na poznawaniu czynników i mechanizmów chroniących oraz ich interakcji z czynnikami ryzyka.

CEL I PYTANIA BADAWCZE

Celem badań było pogłębienie wiedzy na temat czynników ryzyka i czynników chroniących związanych z angażowaniem się przez młodych ludzi w wieku od 12 do lat 19 w takie zachowania jak: hazard, nadużywanie Internetu i kompulsywne zakupy.

Postawiono następujące pytania badawcze

- 1) Jakie czynniki ryzyka (indywidualne, rodzinne, środowiskowe) sprzyjają takim problemom nastolatków jak: nadużywanie Internetu, udział w grach hazardowych oraz kompulsywne zakupy?
- 2) Czy zachowania problemowe młodzieży takie jak: nadużywanie Internetu, granie w gry hazardowe oraz kompulsywne kupowanie współwystępują ze sobą, tworząc syndrom problemów behawioralnych?
- 3) Czy problemowe zachowania młodzieży takie jak: nadużywanie Internetu, granie w gry hazardowe oraz kompulsywne kupowanie współwystępują z innymi „klasycznymi” zachowaniami ryzykownymi takimi jak: nadużywanie alkoholu, palenie papierosów używanie nielegalnych substancji psychoaktywnych, zachowania agresywne, udział w przemocy?
- 4) Jakie czynniki chroniące (indywidualne, rodzinne czy środowiskowe) mogą sprzyjać ograniczeniu występowania problemowych zachowań młodzieży takich jak: nadużywanie Internetu, granie w gry hazardowe oraz kompulsywne zakupy?

5) Czy rozpowszechnienie zaburzeń behawioralnych takich jak: nadużywanie Internetu, gry hazardowe i kompulsywne zakupy różni się ze względu na wiek nastolatków?

METODY

Zastosowano metody ilościowe i jakościowe. W badaniach ilościowych wykorzystano anonimową ankietę audytoryjną, którą uczniowie wypełnili w klasach. Badania jakościowe zrealizowano metodą wywiadów grupowych oraz indywidualnych.

Osoby badane

Uczestnikami badań byli uczniowie szkół podstawowych, gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych z terenu Warszawy oraz ich rodzice. W badaniach ankietowych wzięło udział 1728 nastolatków wieku od 11 do 21 lat. W wywiadach grupowych brało udział 100 uczniów z gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych. W wywiadach indywidualnych z rodzicami uczestniczyło 40 rozmówców.

GLÓWNE WYNIKI

I. Badania ilościowe

1. Rozpowszechnienie problemów behawioralnych – problemowego hazardu, nadużywania Internetu i problemowych zakupów

Prawie **9%** zbadanych nastolatków prezentuje problemowy sposób korzystania z hazardu. Więcej chłopców (14%) niż dziewcząt (3%); $p < 0,001$) oraz więcej uczniów szkół ponadgimnazjalnych (10%) niż gimnazjalistów (5%); $p < 0,002$) w ten sposób korzysta z hazardu. Nadużywanie Internetu dotyczy **15,5%** badanych nastolatków. Więcej dziewcząt (17%) niż chłopców (14%); $p < 0,055$ nadużywa Internetu. W nadużywaniu Internetu nie stwierdzono istotnych różnic ze względu na wiek uczniów. Niekontrolowane zakupy są udziałem **17%** zbadanych nastolatków. Problem ten dotyczy znacznie większej grupy dziewcząt (25%) niż chłopców (9,5%), $p < 0,001$ oraz w większym stopniu uczniów szkół ponadgimnazjalnych (18%) niż gimnazjalistów (13%); $p < 0,024$.

2. Korelaty problemów behawioralnych; czynniki ryzyka i czynniki chroniące

Modele regresji hierarchicznej wyjaśniały od 25 do 38% wariancji problemów behawioralnych młodzieży szkolnej; 25% wariancji nadużywania Internetu, 36% wariancji problemowego hazardu, oraz 38% wariancji problemowych zakupów.

Korelaty problemowego hazardu. Większe ryzyko problemowego hazardu jest mieszanką wpływów rówieśniczych, potrzeby doznań (ryzyko dla zabawy) i negatywnych doświadczeń szkolnych. Łączy się z zachowaniami agresywnymi, problemowymi zakupami i zamiłowaniem do gier komputerowych. Tarczą ochronną są przede wszystkim odpowiednie praktyki wychowawcze rodziców, a także zamiłowanie do literatury (czytanie książek).

Korelaty nadużywania Internetu. Większe ryzyko nadużywania Internetu wiąże się z trudnościami psychicznymi, których źródłem jest stres w podstawowych środowiskach socjalizacyjnych oraz obniżony nastrój (symptomy depresji). Do tego dokładają się wpływy rówieśnicze modelujące zachowania ryzykowne, potrzeba doznań, zamiłowanie do gier komputerowych i nieracjonalnych zakupów. Ochronę dla zagrożeń płynących z nadużywania Internetu stanowi przede wszystkim wsparcie społeczne (rodzice i rówieśnicy), akceptacja siebie (samoocena), a także regularne odrabianie lekcji oraz uprawianie sportu i aktywność fizyczna. Inetersujące, że kieszonkowe okazało się być czynnikiem obniżającym ryzyko nadużywania Internetu. Nastolatki dysponujące większym kieszonkowym rzadziej nadużywają Internetu.

Korelaty niekontrolowanych zakupów. Większe ryzyko problemowych zakupów, podobnie jak w przypadku nadużywania Internetu, wiąże się z problemami natury psychicznej, których podstawowym źródłem jest stres przeżywany w domu rodzinnym i w szkole. Specyficznym dla zakupów czynnikiem ryzyka jest nowy styl życia nastoletniej młodzieży polegający na spędzaniu wolnego czasu w centrach handlowych. W tym przypadku większe kieszonkowe, co zrozumiałe i logiczne, zwiększa ryzyko problemowych zakupów. To nowe zjawisko kulturowe wyraźnie zwiększa ryzyko nieracjonalnych zakupów. Problemowe zakupy współwystępują z szeregiem innych zachowań ryzykownych, w tym, z paleniem papierosów, nadużywaniem Internetu, cyberprzemocą, hazardem. Czynnikiem chroniącym, podobnie jak w przypadku nadużywania Internetu, jest wsparcie okazywane przez rodziców, dobre relacje z rówieśnikami, regularne odrabianie lekcji, sport i aktywność fizyczna.

3. Syndrom zachowań ryzykownych i problemów behawioralnych

Zgodnie z oczekiwaniami, trzy problemy behawioralne uwzględnione w badaniu były ze sobą istotnie skorelowane. Siła większości korelacji była jednak umiarkowana, szczególnie siła korelacji pomiędzy hazardem a naużywaniem Internetu oraz hazardem i problemowymi zakupami była niska (r Pearsona = 0,09 i 0,14). Jedynie w przypadku korelacji pomiędzy problemowymi zakupami i nadużywaniem Internetu siła korelacji była satysfakcjonująca z perspektywy teorii zachowań ryzykownych młodzieży (r Pearsona = 0,30).

Analiza korelacji pomiędzy problemami behawioralnymi (hazard, Internet, zakupy) i zachowaniami ryzykownymi przyniosła interesujące wyniki. Problemowy hazard istotnie koreluje ze wszystkimi zachowaniami ryzykownymi (r Pearsona \geq 0,21), z wyjątkiem korelacji pomiędzy hazardem i używaniem leków przeciwbólowych. Problemowe zakupy również istotnie korelują ze wszystkimi zachowaniami ryzykownymi (r Pearsona \geq 0,13). W jednym przypadku (korelacja z zachowaniami agresywnymi była niska $r=0,09$, $p<0,01$), co wskazuje na słabe związki tych dwóch zachowań.

Wyniki confirmacyjnej analizy czynnikowej. Trafność hipotezy dotyczącej syndromu zachowań ryzykownych młodzieży została zweryfikowana za pomocą confirmacyjnej analizy czynnikowej. Stosunkowo najlepsze dopasowanie do danych osiągnięto przy rozwiązaniu składającym się z trzech czynników ukrytych. Hazard, wykroczenia/przestępstwa oraz zachowania agresywne tworzyły jeden czynnik, który został nazwany „**hazard i zachowania antyspołeczne**”. Drugi czynnik „**używanie substancji i problemy szkolne**” utworzyły następujące zmienne: problemy szkolne, używanie marihuany/haszyszu, upijanie się, picie alkoholu, palenie papierosów. Trzeci czynnik określony jako „**nowe zachowania ryzykowne**” stworzyły nadużywanie Internetu, problemowe zakupy, cyberprzemoc oraz używanie leków przeciwbólowych. Wskaźniki dopasowania do danych w większości spełniają kryteria. Ogólnie rzecz biorąc, confirmacyjna analiza czynnikowa wskazuje na satysfakcjonujące (z zastrzeżeniem dotyczącym nadużywania Internetu i cyberprzemocy) dopasowanie modelu teoretycznego do danych empirycznych.

4. Orientacje społeczne a nasilenie problemów behawioralnych oraz problemów dotyczących zdrowia psychicznego

Uzyskane wyniki wskazują na brak istotnych związków pomiędzy nasileniem problemów wynikających z korzystania z Internetu a orientacjami społecznymi. Nasilenie problemów

dotyczących hazardu oraz agresji ujemnie korelowało z preferowaniem orientacji równościowej. Z kolei angażowanie się w zachowania społeczne oraz zakupy wiązało się istotnie z tendencją do odrzucania strategii kooperacyjnej. Przy tym zaangażowanie w zakupy ujemnie korelowało także z orientacją indywidualistyczną. Niemal identyczne korelacje z orientacjami społecznymi uzyskano w odniesieniu do nasilenia takich problemów z zakresu zdrowia psychicznego jak depresja i niska samoocena. Korelowały one ujemnie z orientacjami: indywidualistyczną, rywalizacyjną oraz kooperacyjną. Ponadto tendencja do niskiej samooceny dodatnio korelowała z orientacją altruistyczną. Ogólnie można stwierdzić, że istotne statystycznie współczynniki korelacji miały dość niskie wartości i mieściły się w przedziale 0,06 – 0,11.

II. Badania jakościowe

Celem badań jakościowych było poznanie opinii rodziców i młodzieży na temat problemów i zagrożeń związanych z nadmiernym korzystaniem z komputera i Internetu, uprawiania hazardu oraz niekontrolowanych zakupów, a także profilaktyki tych problemów.

Internet

Komputer i Internet stały się częścią codziennego życia młodzieży oraz ich rodziców. Komputer bywa narzędziem wspólnych aktywności członków rodziny. W odczuciu dorosłych uczestników badań, kompetencje informatyczne dzieci są jednak wyższe niż kompetencje rodziców. Potwierdzają to wypowiedzi uczniów dotyczące technicznych aspektów pobierania plików z Internetu.

Rodzice korzystają z Internetu przede wszystkim w celu poszukiwania informacji. Młodzież wykorzystuje Internet głównie do kontaktów z rówieśnikami oraz jako narzędzie rozrywki oraz uprawiania hobby, a także do nauki. Najbardziej powszechnymi aktywnościami młodzieży w Internecie są korzystanie z Facebooka oraz gry komputerowe.

Zarówno Facebook, jak i gry komputerowe pełnią w życiu młodych ludzi istotne funkcje, umożliwiają bowiem zaspokojenie ważnych potrzeb o charakterze psychologicznym i społecznym. Wypowiedzi dorosłych uczestników badań w tej materii, ze zrozumiałych względów, były bardziej wnikliwie niż opinie nastolatków. Zdaniem rodziców fora społecznościowe umożliwiają młodym ludziom kompensowanie problemów w relacjach z rodzicami oraz rówieśnikami. Zarówno rodzice, jak i uczniowie mówili o tym, że

aktywności na forach społecznościowych sprzyjają wzmacnianiu poczucia własnej wartości nastolatków. Portale społecznościowe, zgodnie ze swoim przeznaczeniem, ułatwiają nawiązywanie i podtrzymywanie relacji z rówieśnikami, choć z drugiej strony, takie formy komunikacji mogą też sprzyjać ograniczeniu umiejętności społecznych nastolatków. Młodzież jest jednak świadoma tych zagrożeń.

Rodzice byli zdania, że gry komputerowe pomagają niektórym nastolatkom uciec od rzeczywistości. Z drugiej strony umożliwiają nawiązanie i utrzymywanie więzi z rówieśnikami. Dorośli uczestnicy oraz nastoletni uczestnicy badań byli zgodni, że gry komputerowe mają zaś dla młodzieży walory edukacyjne.

Internet zaspokaja też potrzebę rozrywki. W tym celu młodzież korzysta z portali z muzyką i filmami oraz stron zawierających zdjęcia opatrzone zabawnymi lub ironicznymi komentarzami. Zdaniem rodziców treści zamieszczane na tych stronach są niemądre.

Źródłem wiedzy rodziców o aktywnościach nastolatków w Internecie jest obserwacja i rozmowy z dziećmi, kontrola komputerów – niekiedy bez wiedzy dzieci, a także informacje przekazywane w mediach. Z podobnych źródeł korzysta młodzież, z tym, że obiektem ich obserwacji są dzieci, z którymi mają kontakt - rodzeństwo i kuzyni.

Rodzice oraz młodzież dysponują wiedzą na temat zagrożeń związanych z korzystaniem przez nastolatków z komputera i Internetu. Uczestnicy badań wymienili wiele zagrożeń dla zdrowia somatycznego, psychicznego (w tym uzależnienie i jego symptomy), rozwoju intelektualnego i społecznego oraz funkcjonowania nastolatków w rodzinie i wśród rówieśników. Podkreślano także możliwość kontaktu z niebezpiecznymi osobami oraz szkodliwymi treściami. Rodzice zwracali przy tym uwagę na osoby składające nastolatkom propozycje seksualne oraz na pornografię w sieci. Natomiast uczniowie mówili przede wszystkim o oszustwach w Internecie, cyberprzemocy. Podawali także przykłady propagowania w sieci szkodliwych wzorców zachowań, choć niektóre z tych zagrożeń były wyolbrzymiane przez młodych uczestników badań.

Młodzi uczestnicy badań zetknęli się bezpośrednio z takimi zagrożeniami jak oszustwa oraz cyberprzemoc w postaci nieprzyjemnych komentarzach na forach internetowych. Poza

relacją o otrzymywaniu pogroźek, zbagatelizowanych zresztą przez nastolatka, uczestnicy nie potwierdzali, że poprzez Internet mieli kontakty z niebezpiecznymi osobami.

Wiedzę o zagrożeniach związanych z korzystaniem z komputera i Internetu uczestnicy badań czerpali z mediów, kampanii informacyjnych oraz obserwacji młodzieży. Dla badanych nastolatków, poza ich własnymi doświadczeniami, źródłem tej wiedzy były ponadto programy profilaktyczne realizowane w szkołach.

Rodzice posiadają wiedzę na temat sygnałów wskazujących, że młody człowiek korzysta z komputera w sposób zagrażający jego bezpieczeństwu lub że doszło już do uzależnienia.

Wyniki wywiadów z rodzicami wskazują, że przypadki uzależnienia od komputera i Internetu wśród uczniów szkół warszawskich nie są odosobnione. Z wypowiedzi niektórych rodziców można było bowiem wnioskować, że nadmierne korzystanie z komputera (bądź uzależnienie) stało się problemem ich dzieci.

Wyrazem świadomości dorosłych uczestników badań dotyczących niebezpieczeństw związanych z korzystaniem przez nastolatka z komputera i Internetu jest to, iż większość rodziców ustaliła ze swoimi dziećmi zasady dotyczące korzystania z komputera. Te zasady nie zawsze są jednak przestrzegane. Egzekwowanie tych zasad utrudnia brak czasu rodziców, postęp technologiczny - Internet jest dostępny w telefonach komórkowych - oraz kompetencje informatyczne dzieci.

Młodzi ludzie, zarówno gimnazjaliści, jak i uczniowie szkół ponadgimnazjalnych, wiedzą, w jaki sposób nastolatek może chronić swoje bezpieczeństwo w sieci. Znają także przepisy prawne dotyczące ściągania plików z Internetu. Informacje zebrane podczas wywiadów z uczniami wskazują, że nielegalnemu pobieraniu plików z Internetu sprzyja przyjmowanie przez młodzież założeń o swobodnym dostępie do dóbr zamieszczanych w sieci oraz społeczne przyzwolenie na takie praktyki.

Hazard

Rodzice oraz młodzież potwierdzali, że uprawianie hazardu nie jest problemem rozpowszechnionym wśród młodzieży. Z tego względu część z rodziców nie posiadała na ten temat żadnych informacji, nie potrafiła oszacować rozpowszechnienia, ani wskazać na

zagrożenia związane z uprawianiem hazardu przez nastolatków. W jednym przypadku okazało się, że rozmówczynie dowiedziały się o istnieniu problemu dopiero podczas prowadzonego z nią wywiadu.

Wymienionym przez dorosłych i nastoletnich uczestników badań powodem niewielkiego rozpowszechnienia hazardu wśród młodzieży jest to, że młodzi ludzie nie dysponują odpowiednimi funduszami, by oddawać się grom hazardowym.

Zarówno rodzice, jak i nastoletni uczestnicy potwierdzali, że najbardziej rozpowszechnione formy hazardu to automaty do gier, Lotto i losy „zdrapki”, zakłady bukmacherskie, gra w pokera oraz gry hazardowe w Internecie. Najłatwiej dostępne są automaty, ponieważ prawo zakazujące dostępu do tych gier nieletnim nie zawsze jest przestrzegane. Łatwo dostępne jest także Lotto i losy „zdrapki”, choć jak podkreślali uczniowie, nieletni nie mogą samodzielnie odebrać wygranej. Okazało się jednak, że Lotto jest formą hazardu, którą młodzież uprawia wraz z członkami rodziny. Uczniowie mówili też o tym, że gra w pokera nie wymaga wyrafinowanego sprzętu, szczególnego miejsca ani nawet gotówki, ponieważ rezultaty gry można zanotować, a przegrane zwrócić później. Rodzice i uczniowie uważali, iż łatwy jest też dostęp do hazardu przez Internet, ponieważ trudno jest tam zweryfikować rzeczywisty wiek gracza.

Młodzi ludzie zdają sobie sprawę z tego, iż szanse na wysokie wygrane w wymienionych formach hazardu są znikome.

Źródłem wiedzy o uprawianiu hazardu przez młodzież są media, filmy fabularne, obserwacja nastolatków oraz doświadczenia osób z najbliższego otoczenia uczestników badań. Część z uczniów potwierdziła własne doświadczenia z różnymi rodzajami gier hazardowych.

Uprawianie hazardu nie jest rozpowszechnione wśród młodzieży, jednak dane zebrane od rodziców i uczniów wskazują, że problem hazardu może dotyczyć nieletniej młodzieży, czego przykładem są uczniowie z jednej ze szkół grający w pokera o wysokie stawki. Konsekwencje tej gry to nie tylko straty finansowe, ale również źródło konfliktów, które wpływają na klimat społeczny klasy. Uprawianie hazardu stanowi też zagrożenie dla rozwoju moralnego nastolatków, nawet jeśli nie biorą udziału w grze. Tym zagrożeniem jest

przyjmowanie zaproszeń do uczestniczenia w rozrywkach opłacanych pieniędzmi wygranymi od kolegów z klasy

Motywy uprawiania hazardu przez nastolatków, może być, zdaniem uczniów, chęć zdobycia pieniędzy. Hazard łączy się z emocjami, ekscytacją - zaspokaja więc potrzebę wrażeń. Wygrane mogą też sprzyjać wzmocnieniu poczucia własnej wartości, ponieważ świadczą o umiejętnościach taktycznych, matematycznych czy wiedzy sportowej nastolatka.

Młodzież oraz niektórzy z rodziców posiadają wiedzę na temat zagrożeń związanych z uprawianiem hazardu. Wymieniano takie zagrożenia jak uzależnienie i związane z nim zagrożenia dla zdrowia psychicznego, funkcjonowania społecznego oraz problemy finansowe i prawne. Uczniowie wskazywali też na związki pomiędzy hazardem a innymi problemami nastolatków, w tym uzależnieniem od substancji psychoaktywnych.

Rodzice, którzy dysponowali wiedzą na temat hazardu, wymieniali sygnały ostrzegawcze wskazujące na problem, przy czym większość z tych sygnałów wiązała się z problemami finansowymi. Niektóre z tych sygnałów miała charakter niespecyficzny, mogły wskazywać na inne niż hazard problemy nastolatka.

Niekontrolowane zakupy

Wywiady z rodzicami i uczniami wskazują, że centra rozrywkowo-handlowe są atrakcyjnym miejscem spędzania wolnego czasu dla większości nastolatków. Stanowią one dogodne miejsce dokonywania zakupów oraz korzystania z usług, choć młodzież dostrzega więcej zalet dokonywania zakupów przez Internet.

Wizyty z centrach pozwalają młodzieży zaspokajać potrzeby natury psychologicznej oraz społecznej. Dostarczają one nowych doznań i mogą stanowić pole dla zachowań ryzykownych, takich jak wagary. Centra są miejscem spotkań, nawiązywania relacji z rówieśnikami oraz zdobywania pozycji w grupie. W dużych miastach pełnią one taką funkcję w zaspokajaniu ważnych potrzeb rozwojowych młodzieży, jaką dawniej spełniały podwórka osiedlowe.

Osoby dorosłe nie postrzegają centrów rozrywkowo-handlowych jako odpowiedniego dla nich miejsca spędzania czasu wolnego, rodzice podkreślali bowiem, że udają się tam wraz ze swoimi dziećmi jedynie w celu dokonania szybkich, zaplanowanych uprzednio zakupów.

Termin „kompulsywne zakupy” jest znany uczestnikom badań, niektórzy z nich opisywali symptomy, takie jak spędzanie wielu godzin na zakupach, kupowanie rzeczy zbędnych, bez zastanowienia, zaabsorbowanie zakupami oraz traktowanie zakupów jako sposobu zaspokajania potrzeb psychicznych i radzenia sobie z problemami, a także problemy finansowe. Uczniowie i rodzice wskazywali też na psychologiczne i społeczne przyczyny tego problemu, w tym: podatność na wpływy, nieznajomość wartości pieniądza, zamożność rodziny, chęć wyróżnienia w grupie rówieśniczej, konsumpcjonizm oraz brak alternatywnych form spędzania czasu. Rodzice mówili również o zagrożeniach związanych z niekontrolowanymi zakupami nastolatków - poza uzależnieniem oraz problemami materialnymi, prawnymi i moralnymi, wymieniono także wykształcenie materialistycznego systemu wartości oraz postawy braku szacunku dla żywności i innych dóbr, czego przejawem jest marnotrawstwo.

Źródłem wiedzy o problemie kompulsywnych zakupów były media oraz znajome osoby, wspomniano też o filmie „Galerianki”. Wiedza ta pozwalała rodzicom i młodzieży rozpoznać symptomy problemu z zakupami u innych osób z najbliższego otoczenia, a także u siebie samych.

Problem niekontrolowanych zakupów nie jest, zdaniem dorosłych uczestników badań oraz młodzieży, powszechny wśród nastolatków. Zakupy, tak jak uprawianie hazardu, wymagają posiadania znacznych sum pieniędzy, którymi nastoletnia młodzież zazwyczaj nie dysponuje. Podkreślano jednak, że problem częściej dotyczy kobiet niż mężczyzn.

Rodzice, choć nie wszyscy, posiadają wiedzę o sygnałach wskazujących, że niekontrolowane zakupy mogą być problemem nastolatka. Wymieniane sygnały odnosiły się przede wszystkim do symptomów uzależnienia od zakupów.

Profilaktyka

Młodzież ma bardzo krytyczne opinie na temat profilaktyki, podważany jest nawet sens prowadzenia takich działań. Zarzuty dotyczą powtarzania w kolejnych zajęciach tych samych

– a w związku z tym nudnych i nieprzydatnych treści, posługiwania się przykładami zachowań ryzykownych, które są nieadekwatne i nieprzekonujące lub infantylne, a także nadmiernej koncentracji na tych zagrożeniach. Krytykowane jest także przekazywanie treści w formie zakazów oraz moralizowanie.

Rodzice oraz młodzież uznali, że programy profilaktyczne powinny przede wszystkim dotyczyć korzystania z komputera oraz Internetu. Hazard oraz niekontrolowane zakupy nie są powszechne wśród młodzieży, która nie postrzega tych problemów jako zagrażających. Rodzice byli zdania, że poruszanie tematyki hazardu wśród młodszych nastolatków może wzbudzić nadmierną ciekawość młodzieży.

Adresatami programów profilaktycznych powinni być uczniowie szkół podstawowych, a zdaniem nastoletnich uczestników badań, nawet dzieci wieku przedszkolnym, oraz rodzice nastolatków.

W odniesieniu do treści, rodzice i młodzież byli zdania, że należy przykładac wagę do rozwoju umiejętności młodzieży, co jest zgodne ze współczesną wiedzą na temat profilaktyki (Ostaszewski, 2010, Borucka i wsp., 2014)

Rodzice uważali, iż trzeba przekazywać nastolatkom wiedzę dotyczącą uzależnienia. Wiadomo jednak, że w ramach zajęć profilaktycznych należy mówić o bezpośrednich zagrożeniach związanych z zachowaniami ryzykownymi, a nie o ich konsekwencjach odroczonych w czasie. Nie należy także straszyć młodzieży, ponieważ wzbudzanie lęku przed negatywnymi konsekwencjami może wywoływać niechęć i prowadzić do efektów odwrotnych do zamierzonych – niektórzy z rodziców byli tego świadomi. Młodzi uczestnicy badań nie wspominali o konieczności mówienia o uzależnieniu. Ich zdaniem, uczniowie w szkołach podstawowych powinni być informowani o sposobach ochrony własnego bezpieczeństwa w sieci, warto też rozmawiać z nimi o ich poglądach i odczuciach związanych z Internetem. Tematem odnoszącym się do problemu niekontrolowanych zakupów było kształtowanie umiejętności nastolatków w zakresie gospodarowania własnymi funduszami i podejmowania racjonalnych decyzji. Rodzice podkreślali też znaczenie krytycyzmu i dystansu wobec reklam.

Warunkiem skuteczności działań jest włączenie rodziców do programu. Zebrane dane wskazują, że można by zachęcić rodziców do udziału w programach profilaktycznych

dotyczących uzależnień behawioralnych, o ile forma i treści tych zajęć będą odpowiadały ich potrzebom. Dorośli uczestnicy wywiadów wskazywali, między innymi, na takie tematy zajęć jak: wiedza o symptomach i sygnałach ostrzegawczych wskazujących na problem z nadmiernym korzystaniem z komputera i Internetu, hazardem oraz niekontrolowanymi zakupami, znaczenie oraz metody monitorowania zachowania dziecka (w tym wybór i instalacja blokad rodzicielskich), a także kształtowanie umiejętności wychowawczych rodziców. Z kolei, zdaniem nastoletnich uczestników badań, rodzicom należy przekazywać wiedzę o zagrożeniach związanych z nadmiernym korzystaniem z komputera i Internetu oraz uwrażliwiać ich na znaczenie spędzania z dzieckiem czasu oraz dbania o jego rozwój fizyczny.

Zdaniem rodziców, należy także dbać o to, by młodzi ludzie mieli dostęp do alternatywnych miejsc spędzania czasu wolnego oraz aby posiadali umiejętność i możliwości zaspokajania ważnych potrzeb rozwojowych w zdrowy i konstruktywny sposób. Zwrócono także uwagę na znaczenie szkolnego systemu przeciwdziałania problemom z nadmiernym korzystaniem z Internetu.

Opinie uczestników wywiadów dotyczące osób prowadzących, formy oraz treści programów profilaktycznych były po części zbieżne ze współczesną wiedzą na temat warunków skuteczności działań profilaktycznych. Takim warunkiem jest prowadzenie zajęć przez osoby, które mają z młodzieżą codzienny kontakt - a więc nauczycieli i pedagogów szkolnych, wspomaganych przez specjalistów spoza szkoły. Z perspektywy uczniów, realizatorami działań profilaktycznych powinni być specjaliści z zewnątrz szkoły. Przydatne byłoby więc pozyskanie przez szkoły specjalistów, którzy prowadziliby takie zajęcia we współpracy z nauczycielami.

Młodzież pozytywnie ocenia spotkania profilaktyczne z osobami uzależnionymi. Skuteczność takich działań nie została potwierdzona, istnieje natomiast niebezpieczeństwo negatywnych efektów. Wypowiedzi uczniów wskazują jednak, że część młodych ludzi krytycznie ocenia te spotkania, jako nieprzystające do rzeczywistości, w której funkcjonuje zwykła młodzież.

Warunkiem skuteczności jest również forma zajęć, która angażuje uczestników. Rodzice i uczniowie byli zdania, że zajęcia profilaktyczne powinny być prowadzone metodami warsztatowymi z wykorzystywaniem materiałów wizualnych, takich jak filmy i komiksy. Warto też angażować w przygotowanie programu samych uczniów. Treści przekazywane w

ramach programów profilaktycznych powinny być regularnie powtarzane, ale zarazem zróżnicowane.

Rekomendacje

Spośród problemów behawioralnych, które były analizowane na szczególną uwagę jest zasługuje nadmierne korzystanie z Internetu. Z tego względu wskazane jest rozwijanie programów profilaktycznych dotyczących tej tematyki. Programy te powinny być adresowane do dzieci w szkołach podstawowych oraz rodziców nastolatków. W programach dla uczniów trzeba przekazywać wiedzę o bezpośrednich zagrożeniach związanych z korzystaniem z komputera i Internetu oraz metodach ochrony bezpieczeństwa w sieci. Nie należy jednak przekazywać informacji mogących wzbudzić lęk oraz epatować tragicznymi historiami lub przykładami bardzo niebezpiecznych osób. Jak to bowiem ujął jeden z uczestników wywiadów grupowych, uczniowie nie chcą już więcej dowiadywać się na zajęciach profilaktycznych, jak bardzo źli mogą być ludzie.

W przypadku uczniów gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych warto natomiast podejmować z młodymi ludźmi dialog na temat ich postrzegania i odczuć związanych z Internetem, można też zaproponować dyskusje o możliwych zyskach i stratach związanych z korzystaniem z nowych technologii. Nasze doświadczenia z rozmów z młodzieżą podczas wywiadów grupowych wskazują niezbicie, że młodzi ludzie są refleksyjni i krytyczni wobec otaczającej ich rzeczywistości.

Gwałtowny rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych sprawia, że ciągle pojawiają się nowe problemy i zagrożenia. Warto więc zadbać, by na zajęciach informatycznych dla nastolatków, zarówno ze szkół podstawowych, gimnazjów oraz szkół ponadgimnazjalnych przekazywać aktualną wiedzę na ten temat.

Programy dotyczące hazardu mogą być realizowane w gimnazjach oraz szkołach ponadgimnazjalnych, gdy uczniowie lub personel będą tym zainteresowani. Omawianie tej tematyki w szkołach podstawowych mija się z celem, może natomiast wzbudzić ciekawość uczniów.

Edukacja dotycząca uzależnień behawioralnych powinna stać się elementem szerszych działań z zakresu promocji zdrowia psychicznego, ukierunkowanych na pozytywny rozwój

młodzieży. W ramach takich programów warto realizować zajęcia zmierzające do wzmocnienia samooceny uczniów, ich umiejętności porozumiewania się i współpracy z rówieśnikami, umiejętności radzenia sobie ze stresem i bardziej konstruktywnego spędzania wolnego czasu. Warto też kształtować praktyczne umiejętności nastolatków, jak umiejętność gospodarowania posiadanymi funduszami. Zgodnie z wypowiedziami rodziców i młodych ludzi, którzy wzięli udział w naszych badaniach, programy profilaktyczne powinny być także adresowane do rodziców. Treści tych programów powinny odnosić się do wiedzy, ale przede wszystkim umiejętności wychowawczych rodziców, należy też zwrócić uwagę rodziców na znaczenie, jakie mają dla swoich dzieci jako modele zachowań, w tym związanych z uprawianiem hazardu.

Zdecydowanie należy wzmocnić działania na rzecz bezpiecznego i przyjaznego środowiska szkolnego lub miejsca zamieszkania. Wyniki wywiadów wskazują, że młodzież korzysta z automatów do gier hazardowych. Należy więc podjąć starania, by prawo zakazujące nieletnim dostępu do hazardu było bardziej skutecznie egzekwowane w miejscach, gdzie te automaty są udostępniane było lepiej egzekwowane.

Hazard nie jest powszechny wśród młodzieży, niemniej zdarzają się przypadki uczniów uprawiających hazard w sposób problemowy. Personel szkół ponadgimnazjalnych powinien być na to przygotowany. Warto wprowadzić do systemu szkolnego zasadę zakazującą uprawiania hazardu na terenie szkoły. Przydatne byłoby też opracowanie programu krótkich interwencji wobec uczniów uprawiających hazard oraz przygotować pedagogów szkolnych do prowadzenia takich interwencji.

Programy profilaktyczne przed upowszechnianiem powinny zostać poddane starannej ewaluacji procesu. Wiedza na temat odbioru treści i formy zajęć przez uczestników jest niezbędna do opracowania programu, który rokuje jako propozycja mogąca skutecznie wpływać na postawy i zachowania odbiorców. Programy postrzegane jako nieprzydatne, nierealistyczne, infantylne i nudne z całą pewnością nie będą skuteczne.

Piśmiennictwo:

1. Aboujaoude E. (2010) Problemowe użytkowanie Internetu – przegląd literatury. *Postępy Psychiatrii i Neurologii*, 19 (4), 247-253.
2. Ajzen I., Fishbein M. (1980) *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior*. Prentice-Hall, Englewood-Cliffs, NJ.
3. Ary D., Duncan T., Biglan A., Meltzer C., Noell J., Smolkowski K.: *Development of adolescent problem behavior*. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 1999, 27(2), 141-150.
4. Augustynek A. (2010) *Uzależnienia komputerowe. Diagnoza, rozpowszechnienie, terapia*. Difin SA, Warszawa.
5. Badora B., Gwiazda M., Herrmann M., Kalka J. Moskalewicz J. *Oszacowanie rozpowszechnienia oraz identyfikacja czynników ryzyka i czynników chroniących w odniesieniu do hazardu, w tym hazardu problemowego (patologicznego) oraz innych uzależnień behawioralnych*, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2012.
6. Bandura A. (1986). *Social Foundation of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 47-105.
7. Bergevin T., Gupta R., Derevensky J., Kaufman F. (2006) Adolescent Gambling: Understanding the Role of Stress and Coping. *Journal of Gambling Studies*, 22:195–208
8. Biglan A., Mrazek P., Carnine D., Flay B. (2003) The integration of research and practice in the prevention of youth problem behaviors. *American Psychologist* 58 (6/7), 433-440.
9. Biglan A., Brennan P., Foster S., Holder H.: *Helping adolescents at risk. Prevention of multiple problem behaviors*. Wyd. The Guilford Press, New York, 2004.
10. Bobrowski K. (2013) Problemy zdrowia psychicznego młodzieży w latach 2004-2012 (w: Ostaszewski K., Bobrowski K., Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Pisarska A., Raduj J., Biechowska D. (2013), *Monitorowanie zachowań ryzykownych i problemów zdrowia psychicznego młodzieży. Badania mokotowskie 2012*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa. Dostęp [:http://www.ipin.edu.pl/wordpress/wp-content/uploads/2014/03/Badanie%20mokotowskie%202012%20final.pdf](http://www.ipin.edu.pl/wordpress/wp-content/uploads/2014/03/Badanie%20mokotowskie%202012%20final.pdf)
11. Borucka A., Pisarska A., Bobrowski K. (2014) ABC szkolnej profilaktyki zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży. *Świat Problemów*, 22, 1, 5-11.
12. Blinn-Pike L., Worthy S.L, Jonkman J.N. (2010) Adolescent Gambling: A Review of an Emerging Field of Research. *Journal of Adolescent Health*, 47, 223–236.
13. Brezing Ch, Derevensky J.L, Potenza M.N. (2010) Non-substance Addictive Behaviors in Youth: Pathological Gambling and Problematic Internet Use. *Child and Adolescent*

- Psychiatric Clinics of North America* ; 19(3): 625–641.
14. Brunelle N., Leclerc D., Cousineau M., Dufour M., Gendron A. (2012). Internet gambling, substance use, and delinquent behavior: an adolescent deviant behavior involvement pattern, *Psychology of Addictive Behaviors*, 26(2), 364-370.
 15. Catalano R., Hawkins D., Berglund L., Pollard J., Arthur M. (2002). Prevention science and positive youth development: competitive or cooperative frameworks? *Journal of Adolescent Health*, 31, 230-239.
 16. Catalano, R., Berglund, L., Ryan ,J., Lonczak, H., Hawkins, D.: *Positive youth development in the United States: Research findings on evaluations of positive youth development programs*. Prevention & Treatment, 2002. 5, 15.
<http://journals.apa.org/prevention/volume5>.
 17. Cash H., Rae, C.D., Steel A.H., Winkler A.(2012) Internet Addiction: A Brief Summary of Research and Practice. *Current Psychiatry Reviews*, 8, 292-298.
 18. Carbonell X., Guardiola E., Beranuy M., Bellés A. (2009) A bibliometric analysis of the scientific literature on Internet, video games, and cell phone addiction. *Journal of the Medical Library. Association*, 97, 2, 102-107.
 19. Chiao C., Chin-Chun Yi C-C., Ksobiech K. (2014) Adolescent Internet use and its relationship to cigarette smoking and alcohol use: A prospective cohort study. *Addictive Behaviors*, 39, 7-12.
 20. Coie J. Watt N., West S., Hawkins J., Asarnow J., Markman H., Ramey S., Shure M., Long B. (1996): *Profilaktyka: teoria i badania*. Nowiny Psychologiczne, Polskie Towarzystwo Psychologiczne, 2, 15-38.
 21. Cole L., Sherrell D. (1995) Comparing scales to measure compulsive buying: an exploration of their dimensionality. *Advances in Consumer Research*, 22, 419-427.
 22. d'Astous A., Maltais J., Roberge C. (1990) Compulsive Buying Tendencies of Adolescent Consumers, in *Advances in Consumer Research*, 17, 306-312.
 23. Derbyshire K.L., Lust K.A., Schreiber L.R.N., Odlaug, B.L. Christenson G.A., Golden D.J., Grant J.E. (2013) Problematic Internet use and associated risks in a college sample. *Comprehensive Psychiatry*, 54, 415-422.
 24. DiCicco-Bloom B., Romer D.(2012), Poker, Sports Betting, and Less Popular Alternatives: Status, Friendship Networks, and Male Adolescent Gambling, *Youth & Society* 2012, 44, 42-70.
 25. Ellenbogen S., Derevensky J., Gupta R. (2007) Gender Differences among Adolescents with Gambling-Related Problems. *Journal of Gambling Studies*, 23, 133–143.

26. Epstein J. A. (2011) Adolescent computer use and alcohol use: What are the role of quantity and content of computer use? *Addictive Behaviors*, 36, 520-522
27. Faber R.J, O'Guinn T.C. (1992) A clinical screener for compulsive buying. *Journal of Consumer Research*, 19, 459-469.
28. Fergus, S., & Zimmerman, M.: *Adolescent resilience: A framework for understanding healthy development in the face of risk*. Annual Review of Public Health, 2005, 26, 399-419.
29. Fioravanti G., Dèttore D., Casale S.(2012) Adolescent Internet Addiction: Testing the Association Between Self-Esteem, the Perception of Internet Attributes, and Preference for Online Social Interactions. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 15, 6, 318-323.
30. Garmezy N.: *Stress-Resistant Children: The Search for Protective Factors* (w:) J. Stevenson (red). Recent Research in Developmental Psychopathology, wyd. Pergamon Press, Oxford – New York – Toronto – Sydney – Paris – Frankfurt 1985, 213-234.
31. Garmezy, N., Masten, A., Tellegen, A. (1984). The study of stress and competence in children: A building block for developmental psychopathology. *Child Development*, 55, 97-111.
32. Govoni R., Rupcich N., Frisch G.R. (1996) Gambling Behavior of Adolescent Gamblers. *Journal of Gambling Studies*, 12 (3), 305-317.
33. Guerreschi C. *Nowe Uzależnienia*. Wydawnictwo SALWATOR, Kraków, 2010.
34. Gupta R., Nower L., Derevensky J.L., Blaszczyński A., Faregh N., Temcheff C. (2013) Problem Gambling in Adolescents: An Examination of the Pathways Model. *Journal of Gambling Studies*, 29, 575–588.
35. Grant J.E., Potenza M.N., Krishnan-Sarin S., Cavallo, D.A. Desai R.A. (2011) Shopping problems among high school students. *Comprehensive Psychiatry*, 52, 247-252.
36. Griffiths M., Wood R.T.A. (2000) Risk Factors in Adolescence: The Case of Gambling, Videogame Playing, and the Internet. *Journal of Gambling Studies* Vol. 16, 2/3, 199-225.
37. Griffiths M. Gry i hazard. Uzależnienie dzieci w okresie dorastania, GWP Gdańsk, 2004.
38. Harvanko A, Lust K., Odlaug B.L., Schreiber L.R.N., Derbyshire K., Christenson G., Grant J.E. (2010) Prevalence and characteristics of compulsive buying in college students. *Psychiatry Research*, 210, 1079-1085.
39. Hawkins J.D., Catalano R.F., Arthur M. (2002) Promoting science-based prevention in communities. *Addictive Behaviors* 27, 951-976.

40. Hipsz N., Badora B., Gwiazda M. Sposoby spędzania wolnego czasu i zainteresowania młodzieży (w:) Opinie i diagnozy Nr 19, Młodzież 2010, Centrum Badania Opinii Społecznej, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, Warszawa 2011.
41. Huxley J., Carroll D. (1992) Survey of Fruit Machine Gambling in Adolescents. *Journal of Gambling Studies*, 8(2), 167-179.
42. Ide-Smith S.G., Lea S.E.G. (1988) Gambling in Young Adolescents. *Journal of Gambling Behavior*, 4(2), 110-118.
43. Jessor R. (1991). Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action, *Journal of Adolescent Health*, 12, 597-605.
44. Jessor R. (1998). *New perspectives on adolescent risk behavior*. Cambridge University Press, 1-9.
45. Jessor R., Jessor S.: *Problem behavior and psychological development: a longitudinal study of youth*. New York: Academic Press, 1977.
46. Juza S., Kloc T. (2012) Uwikłani w sieci. Wzorce aktywności internetowej w kontekście uzależnienia od internetu i nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży *Innowacje Psychologiczne*, 1, 1, 9 -27.
47. Kaliszewska K., Nadmierne używanie Internetu. Charakterystyka psychologiczna, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2007.
48. Ko C., Yen J., Yen C., Chen C., Weng C., Chen C. (2008). The association between Internet addiction and problematic alcohol use in adolescents: the problem behavior model. *CyberPsychology and Behavior*, 11(5), 571-576.
49. Ko C-H., Yen J-Y, Liu S-C., Huang C-F., Yen C-F.(2009) The Associations Between Aggressive Behaviors and Internet Addiction and Online Activities in Adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 44, 598–605
50. Korkeila S. Kaarlas M. Jääskeläinen T. Vahlberg T. Taiminen T. (2010) Attached to the web — harmful use of the Internet and its correlates. *European Psychiatry*, 25, 236-241.
51. King S.M., Abrams K., Wilkinson T. (2010) Personality, Gender, and Family History in the Prediction of College Gambling. *Journal of Gambling Studies*, 26, 347–359.
52. Kirwil, L. (2011) Polskie dzieci w Internecie. Zagrożenia i bezpieczeństwo - część 2. Częściowy raport z badań EU Kids Online II przeprowadzonych wśród dzieci w wieku - 16 lat i ich rodziców. Warszawa: SWPS –EU Kids Online -PL.
53. Kuss D.J., van Rooij A.J., Shorter G.W., Griffiths M.D., van de Mheen D. (2013) Internet addiction in adolescents: Prevalence and risk factors. *Computers in Human Behavior*, 29, 1987-1996.

54. Langewisch M. J., Frisch G. R. (1998) Gambling Behavior and Pathology in Relation to Impulsivity, Sensation Seeking, and Risky Behavior in Male College Students. *Journal of Gambling Studies*, 14, 3, 245-262.
55. Langhinrichsen-Rohling J., Rohde P., Seeley J.R., Rohling M.L. (2004) Individual, Family, and Peer Correlates of Adolescent Gambling, *Journal of Gambling Studies*, Vol. 20, No. 1, Spring
56. Lemmens J.S, Valkenburg P.M., Peter J. (2011) The Effects of Pathological Gaming on Aggressive Behavior. *Journal of Youth and Adolescence*, January; 40 (1), 38–47.
57. Li W., Garland E.L., Howard M.O. (2014) Family factors in Internet addiction among Chinese youth: A review of English- and Chinese-language studies. *Computers in Human Behavior*, 31, 393-411.
58. Lin S.S.J, Tsai C-C. (2002) Sensation seeking and internet dependence of Taiwanese high school adolescents. *Computers in Human Behavior*, 18, 411-426.
59. Loeber R., Farrington D.P., Stouthamer-Loeber M., Van Kammen W.B. (1998). Multiple risk factors for multiproblem boys: Co-occurrence of delinquency, substance use, attention deficit, conduct problems, physical aggression, covert behavior, depressed mood, and shy/withdrawn behavior (w:) Jessor R. (red.) *New perspective on adolescents risk behavior*, Cambridge University Press, 90-149.
60. Luthar, S. S., Cicchetti, D., Becker, B. (2000). The construct of *resilience*: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543-562.
61. Ma H.K. (2011) Internet Addiction and Antisocial Internet Behavior of Adolescents The Scientific World JOURNAL, 11, 2187–2196, ISSN 1537-744X
62. Magoon M.E., Ingersoll G.M. (2006) Parental Modeling, Attachment, and Supervision as Moderators of Adolescent Gambling, *Journal of Gambling Studies*, Vol. 22, No. 1, Spring; DOI 10.1007/s10899-005-9000-6
63. Majchrzak P., Ogińska – Bulik N. (2006), *Zachowania ryzykowne związane z cyberprzestrzenią* (s.59 – 78), [w:] Ogińska - Bulik N. (red.) *Zachowania ryzykowne dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo WSHE
64. Makaruk K., Wójcik A., EU NET ADB, Badanie nadużywania Internetu przez młodzież w Polsce, Fundacja *Dzieci Niczyje*, Warszawa 2012 (raport).
65. Makaruk, K.J. Włodarczyk J., Wójcik S (2013) Metodologia badania EU NET ADB. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 12, nr 1
66. Makowski G. Klienci *Galerii Mokotów*, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Warszawa 2001 (raport z badań).

67. Mącik D., Między przyjemnością a uzależnieniem. Psychologia zakupów nieplanowanych, Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2008.
68. Mazur J. Tabak I., Małkowska-Szcutnik A., Ostaszewski K., Kołoto H., Dzielska A., Kowalewska A., (2008) *Czynniki chroniące młodzież 15-letnią przed podejmowaniem zachowań ryzykownych*. Instytut Matki i Dziecka. Zakład Ochrony i Promocji Zdrowia Dzieci i Młodzieży, Warszawa.
69. Mauri M. (2011) Why is Facebook so successful? Psychophysiological measures describe a core flow state Chile Rusing Facebook, *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, 12 , 723-731.
70. Miarczyńska M., Wojewódzka B., *Patologiczny hazard*, (w:) Bętkowska-Korpała B. (red.), *Uzależnienia w praktyce klinicznej. Zagadnienia diagnostyczne*, PARPA, Warszawa 2009.
71. Mueller A., Claes L., Mitchell J.E., Faber R.J., Fischer J., de Zwaan M. (2011) Does compulsive buying differ between male and female students? *Personality and Individual Differences*, 50, 1309-1312.
72. Neighbors C., Lostutter T.W., Whiteside U., Fossos N., Walker D.D., Larimer W.E. (2007) Injunctive Norms and Problem Gambling among College Students. *Journal of Gambling Studies*, 23, 259–273
73. Nessia, P. Gianfilippo, Gry komputerowe, Internet, telewizja, Wyd. eSPe Kraków 2006.
74. Niesiołędzka M. (2010) Rola rodziny i rówieśników w procesie kształtowania się skłonności do kupowania kompulsywnego wśród nastolatków. *Psychologia Rozwojowa*, 15,3, 71-80.
75. Niewiadomska I., Brzezińska A., Lelonek M. *Hazard*, Wyd. KUL Gaudium, Lublin 2005.
76. Nogas B., Juza S.(2011) Różnice międzypłciowe a wzorce korzystania z Internetu i przystosowanie społeczne dzieci i młodzieży. *Studia Psychologia*, 1, 81-97.
77. Olason D. T., Skarphedisson G.A., Jonsdottir J. E., Mikaelsson M., Gretarsson S. (2006) Prevalence estimates of gambling and problem gambling among 13- to 15-year old adolescents in Reykjavik: An examination of correlates of problem gambling and different accessibility to electronic gambling machines in Iceland. *Journal of Gambling Issues*, 18, 39-55.
78. Ostaszewski K.: Czynniki ryzyka i czynniki chroniące w zachowaniach ryzykownych dzieci i młodzieży. [w:] Mazur J. i wsp. Czynniki chroniące młodzież 15-letnią przed podejmowaniem zachowań ryzykownych. Instytut Matki i Dziecka. Zakład Ochrony i Promocji Zdrowia Dzieci i Młodzieży, Warszawa, 2006: 19-46.

79. Ostaszewski K.(2010): Kompendium wiedzy o profilaktyce. W: *Przewodnik metodyczny po programach promocji zdrowia psychicznego i profilaktyki*. Warszawa: Fundacja ETOH, 73-95.
80. Petraitis J., Flay B.R., Miller T.Q (1995) Reviewing theories of adolescent substance use: organizing pieces in the puzzle. *Psychological Bulletin*, 17, 1, 67-86.
81. Poprawa R. (2011) Test problematycznego używania Internetu. Adaptacja i ocena psychometryczna Internet Addiction Test K. Young. *Przegląd Psychologiczny*, 54, 2, 193-216.
82. Pyżalski J., Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży, Wydawnictwo Impuls, Kraków, 2011.
83. Roberts J.A. (1998) Compulsive Buying Among College Students: An Investigation of Its Antecedents, Consequences, and Implications for Public Policy. *The Journal of Consumer Affairs*, 32, 2 295
84. Rutter, M. (2012). *Resilience* as a dynamic concept, *Development and Psychopathology*, 24, 335-344.
85. Raylu, N. Oei T.P. (2004) Role of culture in gambling and problem gambling Role of culture in gambling and problem gambling. *Clinical Psychology Review* 23, 1087–1114.
86. Schwartz S., Panin H., Coatsworth D., Szapocznik J. (2007) Addressing the challenges and opportunities for today's youth: Toward an integrative model and its implications for reasearch and intervention. *Journal of Primary Prevention*, 28(2), 117-144.
87. Shead N.W, Derevensky J.L, Gupta R. (2010) Risk and protective factors associated with youth problem gambling. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 22(1), 39-58.
88. Splevins K., Mireskandari S., Clayton K., Błaszczński A. (2010) Prevalence of Adolescent Problem Gambling, Related Harms and Help-Seeking Behaviours Among an Australian Population. *Journal of Gambling Studies*, 26:189–204.
89. Stinchfield R. (2000) Gambling and Correlates of Gambling Among Minnesota Public School Students. *Journal of Gambling Studies* Vol. 16, 2/3, 153-173.
90. Sussman S., Lisha N., Griffiths M. (2011) Prevalence of the Addictions: A Problem of the Majority or the Minority? *Evaluation and the Health Professions*, 34(1): 3–56.
91. Tsai H.F., Cheng S.H., Yeh T.L., Shih C-C., Chen K.C., Yang Y.C., Yang Y.K. (2009) The risk factors of Internet addiction - A survey of university freshmen. *Psychiatry Research* 167, 294-299.

92. Turbin M., Jessor R., Costa F.M. (2000) Adolescent cigarette smoking: Health-related behavior Or normative transgression. *Preventive Science*, 1(3), 115-124.
93. Turner N.E., Ialomiteanu A., Paglia-Boak A., Adlaf E.M. (2011) A typological study of gambling and substance use among adolescent students. *Journal of Gambling Issues*, 25, 88-107.
94. Vachon J., Vitaro F., Wanner B., Tremblay R. E. (2004) Adolescent Gambling: relationship with parent gambling parenting practices. *Psychology of Addictive Behaviors*, 18, 4, 398-401.
95. Valence G., d'Astous A., Fortier L. (1988) Compulsive buying: concept and measurement. *Journal of Consumer Policy* 11, 419-433.
96. Weaver, S.T. Moschis, G.P. Davis T. (2011) Antecedents of materialism and compulsive buying: A life course study in Australia. *Australasian Marketing Journal*, 19, 247-256.
97. Welte, J. W., Barnes G. M., Tidwell M-C. O, Hoffman J. H. (2009) Association Between Problem Gambling and Conduct Disorder in a National Survey of Adolescents and Young Adults in the United States. *Journal of Adolescent Health*, 45, 396-401.
98. Workman L., Paper D. (2010) Compulsive buying: A theoretical framework. *The Journal of Business Inquiry*, 9,1, 89-126.
99. Woronowicz B. (2001) Patologiczny hazard <http://www.hazardzisci.org/publikacje/86-patologiczny-hazard>
100. Winters, K. C., Stinchfield, R. D., & Fulkerson, J. (1993). Toward the development of an adolescent gambling problem severity scale. *Journal of Gambling Studies*, 9, 63–84.
101. Winters K.C, Anderson N. (2000) Gambling Involvement and Drug Use Among Adolescents. *Journal of Gambling Studies*, 16, 2/3 175-198
102. Werner E. *Protective factors and individual resilience* [w:] Shonkoff J. i Meisels S. (red.) Handbook of Early Childhood Intervention. Second edition, 2000 wyd. Cambridge University Press, 115-132.
103. Wojewódzka B., Dąbrowska K. *Gra, zabawa czy nałogowe granie? Poradnik dla rodzin hazardzistów*, PARPAMEDIA, Warszawa 2011.
104. Yau Y.H.C., Crowley M.J., Mayes L.C., Potenza M.N.(2012) Are Internet use and video-game-playing addictive behaviors? Biological, clinical and public health implications for youths and adults. *Minerva Psichiatr*, September 1, 53(3) 153–170.
105. Yau Y. H. C., Pilver C.E., Steinberg M.A., Rugle L. J., Hoff R.A. Krishnan-Sarin Potenza M.N. (2014) Relationship between problematic Internet use and problem gambling severity: Findings from high-school survey. *Addictive Behaviors* 39, 13-21.

106. Yip S.W., Desai R.A., Steinberg M.A., Rugle L., Cavallo D.A., Krishnan-Sarin S., Potenza M.N. (2011) Health/functioning characteristics, gambling behaviors and gambling-related motivations in adolescents stratified by gambling problem severity: Findings from a high-school survey. *American Journal on Addiction*, 20 (6), 495–508.
107. Young K (1996). Internet addiction: the emergence of a new clinical disorder. *CyberPsychology & Behavior*, 3, 237-244.
108. Zawadzki R., Chuchra M. (2010) Rola czynników motywacyjnych w etiologii zakupów nieplanowanych. *Current Problems of Psychiatry*, 11, 3, 211-218.